

İRAN'IN İKİNCİ KARABAĞ SAVAŞI TUTUMU: TAKKE DÜŞTÜ KEL GÖRÜNDÜ

Yetkili Yazar | Correspondent Author: Yalçın SARIKAYA

The Iranian Attitude towards the Second Karabakh War: The
Gloves are Off

Yazar(lar) | Author(s)
Yalçın SARIKAYA¹

MAKALE BİLGİSİ

ÖZ

Makale Geliş Tarihi : 01/02/2021
Makale Kabul Tarihi : 05/02/2021

Anahtar Kelimeler: İran
Dış Politikası, Karabağ
Savaşı, Karabağ Sorunu,
Güney Azerbaycan

2020 yılının sonunda yaşanan İkinci Karabağ Savaşı ile Azerbaycan 28 yıl boyunca Ermenistan'ın işgalinde kalmış olan topraklarını bu işgalden kurtarmak yönünde önemli bir kazanım elde etmiştir. Ateşkese getiren Kasım 2020'deki mutabakat Rusya arabuluculuğunda imzalanmış, Türkiye ise bu mutabakat metninde belirtilmese de barış misyonunun gözetimi amacıyla Karabağ'a asker gönderme imkânı elde etmiştir. Literatürde Güney Kafkasya'nın en önemli bölgesel aktörlerinden kabul edilen İran, bu savaş süresince izlediği siyaseti denge anlayışı ile izah etmeye çalışsa da, hem Azerbaycan kamuoyunun güçlü tepkisi ile karşılaşmış, hem kendi içindeki Türk nüfusun tepkisine maruz kalmış, hem de sonuca etki eden bir aktör olma imkânını yitirmiştir. Savaş başlayana kadarki İran resmi söylem ve yaklaşımı, savaşın başlamasıyla büyük bir testten geçmiş, İranlı yetkililerin ikilemler içeren, mütereddit ve şüphe içeren adımları Tahran'ın Azerbaycan'a ilişkin tutumundaki kusurları gün yüzüne çıkarmıştır. Bununla birlikte Azerbaycan'ın ve Türkiye'nin savaştan sonra ve tesis edilmesi muhtemel barışta İran'ı da bir paydaş olarak görmek istedikleri tespit edilmektedir.

ARTICLE INFORMATION

ABSTRACT

Submission Date : 01/02/2021
Accepted Date : 05/02/2021

Keywords: Iranian Foreign
Policy, Karabakh War,
Karabakh Conflict, South
Azerbaijan

With the Second Karabakh War that took place at the end of 2020, Azerbaijan achieved an important gain in liberating its territories, which had been occupied by Armenia for 28 years, from this occupation. The cease-fire agreement has been signed under Russia's mediation in November 2020. Although was not mentioned in this memorandum text, Turkey has achieved the purpose of the possibility of sending troops to Karabakh for supervision of the peacekeeping mission. Considered as one of the most important regional actors of the South Caucasus in the literature, Iran tried to explain its policy during this war with an understanding of balance, but it was faced with the strong reaction of the Azerbaijani public, and it was subjected to the reaction of the Azerbaijani Turkish population within itself and has lost the possibility of being an actor that has an effect on the result. Iran's official rhetoric and approach until the start of the war have passed a great test with the start of the war, and the dilemma, hesitant and suspicious steps of the Iranian authorities have brought to light the flaws in Tehran's attitude towards Azerbaijan. However, both Azerbaijan and Turkey show their tendencies to see Iran as a stakeholder after this war and in the process of possibly constructed peace.

¹ Prof. Dr., Giresun Üniversitesi, İİBF, Uluslararası İlişkiler Bölümü, ORCID No: <https://orcid.org/0000-0002-4164-8028>, e-posta: yalcinsarikaya@hotmail.com

1. Giriş

Azerbaycan'ın 28 yıl boyunca işgal altında kalmış olan topraklarını Ermenistan işgalinden kurtarmak amacıyla gerçekleştirdiği harekât, 2020 yılı biterken dünyanın ilgisini Kafkasya'ya yönlendirmiştir. Savaşın doğrudan tarafları olan Ermenistan ve Azerbaycan hem cephede hem diplomatik ve siyasi zeminlerde hem de medya ve sosyal medyada bir mücadelenin içine girmişlerdir. Her savaşta olduğu gibi burada da üçüncü tarafların veya aktörlerin tutumları merak ve ilgi konusu olmuştur. Konuya ilişkin 30 yıllık literatür incelendiğinde bölgenin en önemli üç gücü olan Rusya, İran ve Türkiye, tutumları meseleye öncelikle tesir edebilecek aktörler olarak görülürler. Elbette bölge dışı aktörler olarak muhtelif uluslararası örgütler ile ABD, Fransa, Almanya, Pakistan, Ukrayna gibi devletlerin tutumları da savaş süresince hem taraflar hem konuya ilgi duyanlarca takip edilmiştir. Tüm bu aktörler içinde İran'ın tutumu gerek söylem gerek eylem zaviyesinden diğer tüm aktörlerinkine kıyasla üzerinde daha fazla durulmasında yarar görülebilecek bir çalışma konusuna dönüşmüştür. Bunun nedenlerini anlamak için sorunun temellerine, gelişim sürecine ve savaş sonrası fiili duruma ilişkin kısa bir ön bilginin sunulması yerinde olacaktır.

Karabağ, Yukarı Karabağ veya Dağlık Karabağ meselesi; tarihi kökleri 20. Yüzyıl başına gitse de yakın zamandaki başlangıcı 1980'lerin sonuna tarihlenen bir sorundur. Literatürde, tipik bir post-Sovyet teritoryal/ egemenlik uyuşmazlığı olarak karşımıza çıkar. Esasen, Azerbaycan'ın tanınmış sınırları dâhilindeki bir bölgenin komşusu Ermenistan tarafından işgalinden ibarettir. Bu işgal, 1992-1994 arasındaki savaşla tahkim edilmiş, bu ilk savaşta Rusya Federasyonu, Ermenistan silahlı unsurlarını fiilen muhtelif vasıtalarla desteklemiştir. Azerbaycan içeride siyasal karışıklıklar ve yönetim değişikliği yaşamıştır. 1994 yılında Bişkek'te imzalanan protokolle bir ateşkes üzerinde uzlaşıldığında Azerbaycan'ın toplam yüzölçümünün %20'sine yakını işgal altında kalmıştır. Bu durum 2020 yılına kadar büyük ölçüde değişmemiştir. Buna rağmen, ateşkes 26 yıl boyunca binlerce defa ihlal edilmiş ve çok sayıda insan hayatını kaybetmiştir. Sorunun çözümü için oluşturulan AGİT Minsk grubu, kısmî diplomatik çabalar konusunda esaslı bir adım atamamış ve sorun barışçıl araçlarla çözülememiştir.

Hukuksal olarak Ermenistan dışındaki tüm aktörler, (bu cümleden Rusya ve İran dâhil) Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü tanıya gelmişler ve işgalin devam ettiği 28 yıl boyunca da işgale dayanak haline getirilmeye çalışılan Karabağ'daki sözde yönetim hiçbir devlet veya uluslararası örgüt tarafından tanınmamıştır. Birleşmiş Milletler (BM), bu durumu bir işgal olarak kabul etmiş ve sonlandırılmasına ilişkin dört ayrı Güvenlik Konseyi kararı kabul etmiştir (Aslanlı, 2013: 65-73).

2010, 2016 ve 2018 yıllarında kapsamlı sayılabilecek cephe çatışmaları cereyan etmiştir. 2016 yılında Azerbaycan tarafı, işgal altında kalmış bölgelerden küçük bir alanı kurtarmayı başarmıştır. 2018 yılında da Nahçıvan kuzeyinde benzer bir gelişme yaşanmıştır. Son olarak Temmuz 2020’de Ermenistan’ın Tovuz istikametinde, yani Karabağ’ın oldukça kuzeyinde ve ihtilafa konu olmayan sınır hattında provokatif bir saldırı gerçekleştirmiştir. Bu saldırıyla üst düzey komutanları dâhil 12 askerini kaybeden Azerbaycan ölçülü bir karşılık vermekle yetinmiştir (Sarıkaya, 2020: 10). Eylül sonunda Karabağ’daki cephe/temas hattında benzer atışmalardan sonra Azerbaycan tarafı topyekûn bir harekâta girişmiştir. 27 Eylül 2020’de başlayıp 9 Kasım 2020’de sona eren dolayısıyla 44 gün sürmüş olan bu savaşta, Azerbaycan açık bir askerî zafer elde etmiştir. Siyasi olarak da şartları iyi koordine ettiği, böyle bir harekâtı olgunlaştırdığı, süreci de iyi yönettiği belirtilebilir. Savaşın sona ermesi sürecinde, Rusya’nın Azerbaycan’ı durdurmak üzere Ermenistan’daki kuvvet unsurlarını hazırlamış olduğu bunun Azerbaycan üzerinde bir baskı unsuru olarak ilk ateşkes görüşmelerinden itibaren masaya konduğu, tek taraflı olarak müdahalenin risklerinin değerlendirildiği (öncelikle Türkiye’nin müdahil olması açısından) ve bildiri metninin imzasıyla ateşkesin icra edildiği görülmüştür.

Rusya Federasyonu askerî gücünün “Barış Gücü” unsuru adıyla da olsa yeniden Azerbaycan’a girmesi Azerbaycan’ın bağımsızlığından itibaren sürdürdüğü politikada bir kırılma anlamına gelmiştir. Ancak bu “Barış Gücü”nün görev süresi mutabakat metninde 5 yıl olarak tespit edilmiştir. Azerbaycan bölgenin tamamında ulusal egemenliğini ve hukukunu tesis etmek istediğinden Rus Barış Gücünün de en kısa sürede buradan ayrılmasını bekleyecektir. Ancak Moskova’nın buradaki varlığını eski Sovyet alanında, hem de daha önce çıkarılmış olduğu bir sahaya yeniden dönmek olarak görüp askerî unsurunu bir üs biçiminde çalıştırmayı/sürdürmeyi isteyeceği tahmin edilebilir.

Savaş sürecinde ve savaşın sona ermesi sürecinde üçüncü aktörlerin tutumları, üzerinde durulması, değerlendirilmesi gereken bir konudur. Öncelikle tarafları, yani Ermenistan ve Azerbaycan’ı ilgilendirdiği için önemlidir. Ancak, bu, benzer sorunları olan devletler yanında, bölgeye ilişkin politik güç tatbik edebilen bölgesel ve küresel aktörlerin genel dış politikaları bakımından da önemlidir. Bu çalışmanın odağında olan İran’ın tutumu ise, yakın gelecekte İran’ın komşularıyla ilişkilerinin nasıl olacağına ve kendi ülkesi içindeki Azerbaycanlı/Türk nüfusun algı ve beklentilerine ilişkin işaretler vermektedir. Bu nedenle konuya; İran’ın SSCB’nin dağılmasından sonra yeni komşuları ile ilişkilerini nasıl gördüğü ve nasıl davrandığı perspektifinden bakarak başlamak gerekir.

2. Soğuk Savaş Sonrasında İran'ın Kafkasya Politikası

Bilindiği üzere 1979'da İran bir devrim yaşamış ve monarşiden “İslam Cumhuriyeti” rejimine geçmiştir. Tepesinde Rehberlik olarak tercüme edilen ancak “Velayet-i Fakih” kuramıyla temellendirilmiş kutsal bir ruhani liderlik makamı bulunan yeni rejimin dış politikası da yeniden biçimlendirilmiştir. Buna göre İslam Cumhuriyeti Anayasasında “ezilenlerin ezenlere üstünlüğü”, “tağut rejimlere karşı Müslümanların zaferi”, “İslam rejiminin diğer ülkelerde de başarıya ulaştırılması” gibi bir takım ideolojik ilke ve hedefler tespit edilmiştir. İran bir yandan içeride yeni rejimi konsolide etmeye çalışırken bir yandan da 8 yıl süren Irak savaşı ile meşgul olmuş, Irak'tan Akdeniz'e kadar olan coğrafyada çeşitli silahlı grupların ideolojik ve lojistik destekçisi olmayı da ihmal etmemiştir. Ancak yıllar geçtikçe İran devlet elitlerinde “İslam için İran mı? İran için İslam mı?” soruları sorulmaya başlanmıştır. 1989 yılı, Berlin Duvarı'nın yıkılmasıyla iki kutuplu uluslararası sistemin bitişine ilişkin ilk büyük sembolik dönemecin dönüldüğü yıldır. Ancak bu, İran için de iki kritik hadisenin dönemecine denk gelmiştir. Birisi Humeyni'nin ölümü bir diğeri de İran-İrak Savaşı'nın henüz sona ermiş olmasıdır. Buna SSCB'nin Afganistan'dan çekilmesini de üçüncü bir etken/değişken olarak ekleyebiliriz.

1991'de SSCB dağıldığında ise İran kuzeyinde yeni devletlerle komşu olmuştur. Bunlar, Ermenistan, Azerbaycan ve Türkmenistan'dır. Ayrıca mesela Hazar, bir SSCB-İran gölü niteliğindeki şimdi beş devletin kıyıdaş olduğu bir denize dönüşmüştür. Yeni komşuluklar yeni riskler ve yeni fırsatlar anlamına gelir. İran bu yeni devletlerin hepsi ile karşılıklı diplomatik ilişkiler tesis etse de bunlar arasında Azerbaycan'ın kendine özgü bir yeri olması beklenir. Zira tarihte Azerbaycan bir coğrafyanın adı olup bu coğrafyanın büyük kısmı günümüz İran toprakları içindedir. Tebriz şehri İran'da kurulmuş devletlere başkentlik yapmış olan ancak aynı zamanda tarihi Azerbaycan coğrafyasının merkezi olan bir şehirdir. İran'a hâkim olmuş devletlerin tarihinde Azerbaycan merkezli hanedanlıkların, hanlıkların veya hükümdarların diğer yönetimlerle kıyas kabul etmeyecek uzunlukta hükümler ve buna mukabil önemleri olmuştur. Günümüz İran İslam Cumhuriyeti'nde de Türkler, nüfus bakımından kimine göre ikinci kimine göre birinci sıradadırlar. İran'daki Türk nüfusun en büyük kısmını Azerbaycan Türkleri oluşturmakta olup bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin nüfusunun iki katından çok daha fazla olduklarına şüphe yoktur (Sarıkaya, 2016: 54).

Ancak Azerbaycan'ın bir yer ve hatta bir kavram olarak İran tarihindeki önemi ortadayken İran'ın, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB)'nin dağılma sürecinde mutedil bir tavırla “bekle-gör” politikası takip ettiği görülmüştür. Bu itidal, çeşitli nedenlere dayanır. Birincisi, SSCB yetkililerinin Türkistan ve Kafkaslar'daki ulusal hareketliliklerin dinsel yönünden kaynaklanan “fundamentalizm” endişesinin İran tarafından bilindiği ve Rusya'nın ürkütülmesinin İran'a yararı olmayacağı fikridir.

İkincisi, bölgeye Batı müdahale ve nüfuzunun akmasındansa statükonun devam etmesinin daha tercih edilebilir bir seçenek olması düşüncesidir. Ancak bir diğeri de Azerbaycan'ın bağımsız bir aktör olarak Tebriz'in hemen kuzeyinde yükselmesinin İran içindeki Azerbaycan Türkleri (ve benzer şekilde Türkmenistan'ın da Türkmensahra Türkmenleri) için ilham ve cazibe kaynağı oluşturma ihtimalidir. Tüm bu etkenler, İran'ı bölgesel dinamikler bağlamında zaman zaman Rusya ile de bir araya getirmiştir.

Karabağ'da Ermenilerin Azerbaycan Türklerine yönelik baskı ve saldırılarının artması akabinde Azerbaycan'da yükselen milli tepkinin çeşitli kitlesel gösterilere dönüştüğü bir ortamda Aralık 1989'da Nahçıvan'ın İran ile sınır bölgesinde de toplanmalar olmuştu. Sınır hattındaki tel örgülerin kesilmesine ve güneydeki Azerbaycan Türkleri ile Nahçıvanlıların kucaklaşmasına kadar varan bu olayla nedeniyle 31 Aralık tarihi Dünya Azerbaycanlıları Günü olarak anılmaya başlanmıştı (Shaffer, 2002; 136-138). 1990'lara girerken yaşanan bu hadise, Tahran tarafından önce Azerbaycanlıların İran'a ve İslâm'a ilgisi gibi değerlendirilmişse de sonradan Azerbaycanlıların birleşik bir ülke hedefiyle İran topraklarının bütünlüğüne yönelmiş bir tehdit olarak algılanmış ve tedbirler artırılmıştı. Bu sınır olaylardan kısa süre sonra ise Kızılordu'nun Bakü'ye 20 Ocak müdahalesi gerçekleşecektir.

İran'ın, Rusya'nın 1993'ten itibaren "yakın çevre" olarak tanımlayıp özel çıkarlarının olduğunu öne sürdüğü Kafkaslar ve Türkistan konularında Moskova'nın öncelikli konumunu kabul etmesinin iki ülke arasındaki yakınlaşmanın temelini oluşturduğu ileri sürülebilir (Soltan, 2001: 6). Artık Soğuk Savaş döneminin iki kutbundan biri olan nükleer güç sahibi bir "süpergüce" değil, belirsizlikler ve çatışmalar sunan yeni bir politik alana, yeni bağımsız devletlere komşu olmuştur. İran'ın kuzeyden tehdit algılamasının temelinde artık bu belirsizlikler ve istikrarsızlıklar bulunmaktadır. Rusya'nın "yakın çevre" yaklaşımının zımni kabulü de; bu istikrarsızlıkların Rusya tarafından sona erdirilmesi isteğiyle eklemlenen, bölge dışı Batılı güçlerin müdahalelerini engelleme eğiliminin tezahürü olarak okunabilir.

Bu bağlamda meselâ Tacikistan hususunda, Rusya ve İran'ın karşı karşıya gelmemeleri ve işbirliği yapmaları bu tespiti doğrulamaktadır. Nitekim İran, 1992-1997 arasındaki iç savaşta Tacikistan İslamî muhalefetini desteklememiş, Rusya'nın hazırladığı bir barış planının hayata geçmesi için bu ülkeye yardımcı olmuştur (Soltan, 2001: 7). Keza Rus-Çeçen Savaşlarında izlediği siyaset de İran'ın İslamî endişelerini jeopolitik kaygılarının önüne geçirmedeğini ortaya koymuştur.

İran'ın Kafkasya ve Türkistan bölgelerine yönelik siyasetinde dikkat çeken bir husus da Türkiye ve Azerbaycan'ı dışlayan ekonomik-ticari nitelikli üçlü ilişki sistemlerine, -en azından bir dönem- verdiği ağırlıktır. Bu sistemler İran-Türkmenistan-Ermenistan, İran-Yunanistan-Ermenistan (Çıttır, 2003: 128-129), İran-Türkmenistan-

Hindistan (burada Pakistan'dan kaynaklanan endişe de etkili olmuştur), İran-Gürcistan-Ermenistan, Ukrayna-İran-Türkmenistan şeklinde sıralanabilir (Mesbahi, 2004: 125).

3. Tutumun Düşünsel Temellerine Dair İzler

İran'ın genel manâda Kafkasya'ya ancak hassaten Azerbaycan'a bakışında kökleri oldukça geriye götürülebilecek bir "kabullenmeme" hissedilir. Safevî, Afşar ve Gacar devirlerinde bu toprakların İran mülkü olduğu düşüncesine dayandırılan bu bakış açısı, Azerbaycan 1918'de ilk bağımsızlığını elde ederken dahi kendisini göstermiştir. O dönemde Tahran'ın gelişmelerden endişelenmesi ve Azerbaycan'a istiklal getiren Musavatçıların Güneydeki faaliyetlerini sınırlandırma gayreti, kurulacak devletin Osmanlı'ya yakın olacağı yönündeki raporlar ve İran heyetinin Paris Barış Konferansındaki tutumu bu bakımdan gösterge olmuştur (Niayeş, 2019: 309-312).

Pehlevi döneminin, Bakü'nün ve bütünüyle Kuzey Azerbaycan'ın Sovyet idaresinde kaldığı yıllara denk gelmesi nedeniyle bu dönemde kuzeye dönük bir iddia olması beklenemezdi. Hatta İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra bilakis kuzeyden güneye doğru bir güç projeksiyonu olarak Seyyid Cafer Pişeveri'nin Tebriz merkezli Azerbaycan Demokrat hükümeti girişimi yaşanmıştı.

1979 İran İslam devriminden sonraki duruma ise daha yakından ve çok boyutlu bakmak gerekir. Esasen İran, genel kabulde olduğu üzere kendisini bütünüyle devrim ihracı üzerine inşa edilmiş bir dış politika anlayışına hiç mahkûm etmemiştir. İran İslam Cumhuriyeti'nin dış politikası incelendiğinde, geleneksel diplomasinin, reel politığın, idealizmin ve modern yaklaşımların pragmatik bir biçimde alternatifli olarak kullanıldığı görülür. Devlet örgütlenmesi, güncel gelişmeler karşısında hızlı hareket edebilmekte, propaganda bütün vasıtalarla kullanılmaktadır. Dahası ideolojik tutunum Humeynizm ile sınırlanmamış, Paniranizm ve hatta İslam Cumhuriyeti'nin yazılı müktesebatıyla uyumlu olmayan Panfarsizm dahi devlet yapısının olduğu kadar dış politikanın da sacayakları halinde muhafaza edilmiştir. Paniranist iddialar ve yorumlar dikkatle okunduğunda bunların İslam Cumhuriyeti'nin hedef coğrafyaları ile örtüşen bir bölgesel hâkimiyet kurgusu üzerine oturduğu görülecektir. Hazar Denizi'ne ilişkin söylem ve tutum, Basra Körfezine ilişkin duruş, Afganistan-Tacikistan hattında Farsça hâkimiyetine dayalı bir jeokültürel inşa arayışı ancak böyle okunabilir.

Bu yaklaşımın izleri kendisini önemli bir kısmı muhalif kabul edilen ve Batı'da yaşayan İranlı yazarların çalışmalarında dahi gösterir. Şubat 2005'te Nima Kesrai imzasıyla *iranian.com* sitesinde yayımlanan bir yazı bu bakımdan dikkat çekicidir. Kesrai, yazısında toprak kayıplarına neden olan 1828 tarihli Türkmençay Antlaşmasını İran'ın kara günü olarak değerlendirmekte ve "Büyük İran"ın (*Greater Iran*) eski

toprakları kapsayan bir gerçeklik olarak görülmesini istemektedir. Ona göre büyük İran, öncelikle Ermenistan'ı, kapsar. Kesrai, St. Thaddeus'un, Danyal peygamberin ve Ester'in İran'da gömülü olmasını da (ki bunlara ait olduğu iddia edilen mezarlar Ermenistan'da değil bugünkü İran topraklarındadır) bir düşünsel tutamak olarak kullanmaktadır. Ona göre Azerbaycan da Büyük İran içinde olmalıdır. Kesrai, İranlılar adına şöyle hayıflanmaktadır: "Bizse, anavatanlarında olduklarını hissettirmemiz gereken Azeri vatandaşlarımıza Türklerle ilgili onların ne kadar aptal oldukları üzerine hergün şakalar yapıyoruz." Kesrai, Dêri dilinden dolayı Afganistan'ı, Farsça konuştukları için Tacikistan'ı zaten "Büyük İran'ın" içinde olmaya "en çok hakkı olan ülkeler" olarak görür. "Büyük Horasan"ın başkenti olan Merv bugünkü Türkmenistan'da olduğu için Türkmenistan; Semerkand, Buhara gibi Samani şehirlerinden dolayı da Özbekistan bu birliğin içindedir. Kırgızistan Soğdların anavatanı olup derhal "Büyük İran" olarak anılmaya başlanmalı, Sasani kaleleriyle ünlü olan Dağıstan da unutulmamalıdır. Kesrai'ye göre bunlar İran içinde iken bir de İran'ın nüfuz sahası çizilmelidir. Burada ise şu devletler görülmelidir: Irak, BAE, Hindistan, Türkiye, İsrail ve ABD. Kesrai'nin ütopyasına göre, İsraililer İranlıların Arap olmadığını anlayan tek memleketlerdir. Ayrıca Museviler, İranlıları hâlâ "koruyucu büyük Kuruş"un (Cyrus) torunları olarak görmektedirler. Howard Baskerville ya da Phyliss Ackerman, ABD'nin İran'ın nüfuz sahasında olma zorunluluğunu ortaya koyarken Türkiye'ye ilişkin yorum oldukça düşündürücüdür: "Eğer sen onlara nüfuz etmezsen onlar sana nüfuz ederler, aksi takdirde Tebriz ve Kazvin yeniden haritalarında olur" (Kasraie, 2005).

Yine, Urmiyeli bir İran Süryanisi ile evli olan ve Stalin sonrasında Sovyetler birliğine giden ilk araştırmacılardan olan Frye, hatırat mahiyetindeki kitabında Paniranizmin bütün iddialarını canlandırırken "Büyük İran; Kafkaslar'ın büyük kısmını, Afganistan ve Orta Asya'yı kapsar. Çin'den Hindistan'a ve Semitik coğrafyaya kadar da nüfuzu vardır." demektedir. Frye'a göre İran, İranî dillerin konuşulduğu ya da konuşulmakta olduğu bütün ülkeler anlamına gelir (Frye, 2005: 11). Patrick Clawson, pek çok İranlı için İran'ın nüfuz sahasının ülkenin bugünkü sınırlarının ötesinde olduğunu, Körfez'deki adaların Portekizliler; Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan'ın Ruslar tarafından istila edildiğini düşündüklerini, İran'ın ilkökul kitaplarında Bakü'nün, Derbent'in İran şehirleri olarak anlatıldığını yazarak İran tarih yazımında Afganistan, Bahreyn ve Irak'a yönelik iddiaları dile getirmektedir (Clawson-Rubin, 2005: 9-10, 30-32, 164-169).

İranlı yetkililerin zaman zaman kullandığı retoriğe rağmen Sovyetler dağıldığında İran'ın Cumhurbaşkanı olan Rafsancani, kuzeyindeki bu yeni Müslüman coğrafya ile ilişkilerin odak noktası olarak İslam'dan ziyade kültürel ve ekonomik bağları vurgulayarak meselâ Ortadoğu'daki devletlere ilişkin tutumuna kıyasla düşük bir "İslamî" profil izlemesini sağlamıştır. Yeni devletlerin yönetim ve liderlerinin laik bir

anlayışa sahip olmaları dolayısıyla, İran, kendisinininkine benzer bir İslami Devrim ihtimalini uzak görmüştür (Freedman, 2001: 362). Yine de çeşitli kültür faaliyetleri üzerinden bunun için zemin oluşturma çabaları da olmuştur.

Öte yandan İran, enerji ve güvenlik konularında Rusya ile uzlaşma ve işbirliği içinde olmuş, Hazar Havzası kaynaklarının nakil yollarının Doğu-Batı istikametinde değil Kuzey-Güney istikametinde oluşmasını arzu etmiştir. İran Dışişleri Bakanlığı'nın resmi yayın organı olup Kafkaslar ve Orta Asya konularında makalelerin ve yorumların yer aldığı Amu Derya isimli süreli yayında, Igor Moradian isimli bir Ermeni tarafından kaleme alınan "Büyük Ekonomik Bölge: İran-Ermenistan İlişkileri" başlıklı yazıda Soğuk Savaş dönemindeki anti-emperyalist söylemi andıran ancak jeo-politik, jeo-kültürel ve konjonktürel stratejik amaç / değer taşıyan "bölgeye bölge dışı güçlerin girişini engelleme" söyleminin izleri görülmektedir. Yazar, ABD global stratejisinin eski Sovyet ülkelerine, üretimlerini tam kapasite gerçekleştirmelerine izin vermediği iddiasını; "İran'ın devrimden sonra kendine ekonomide de ulusal, gelenekçi ve özgün bir yol çizip başarılı olduğu", "bugün oldukça liberal görüşlü Ermenilerin bile ulusal ekonominin önem ve gereğinden bahsettiği Ermenistan'da, İran'ın izlediği politik-ekonomik-sosyal modeli izlediği" ve "İran'ın bölgede, Ortadoğu'nun ötesinde bir konum kazandığı" ifadeleriyle bağlantılı olarak açıklıyor. Bunun, İran'ın tarihsel büyüklüğünden kaynaklandığını iddia eden Moradian, ayrıca İran'ın askeri gücüyle bölgede bir istikrar unsuru olduğunu savunmaktadır. Makalede, Muhtelif nedenlerle, İran'ın, Ermenistan'ın enerji ve gıda ihtiyacını karşılamadaki rolünün yeri doldurulamaz nitelikte olduğu, İran'ın bölgedeki rolünün hayati bir nitelik taşıdığı ve başka bölge devletleri tarafından göz ardı edilemeyeceği vurgulanmaktadır (Moradian, 1999: 174).

Aynı dergide yayımlanan bir başka makalede ise, İran ile Ermenistan arasındaki iyi ilişkilerin farklı dinlerin nasıl barış içinde bir arada yaşayabileceğinin göstergesi olup üçüncü devletlere karşı geliştirilmiş ilişkiler olmadığı iddia edilmektedir (Bigdeli, 1999: 168).

4. İran-Ermenistan İlişkileri ve Karabağ Meselesi

İran, 25 Aralık 1991'de hem Azerbaycan'ı hem de Ermenistan'ı tanımıştır. Ancak şurası dikkat çekicidir ki, Azerbaycan 30 Ağustos'ta bağımsızlığını ilan etmiş ve 18 Ekim'de bu kararı Meclis onayından geçirmişse de İran Azerbaycan'ı tanımakta biraz gecikmiştir. Türkiye ise, 9 Kasım 1991'de Azerbaycan'ı tanıyan ilk devlet olmuştur. Ermenistan ile İran arasındaki ilişkiler 2 Şubat 1992 tarihli antlaşma ile resmen başlamıştır. Nisan 1992'de ise İran Erivan'a Büyükelçi atamıştır. Bu tarihten itibaren Ermenistan; İran'ı kendisini güneyden güvende hissetmek üzere sağlam bir dayanak olarak tutmaya özen göstermiş ve Rusya ile İran arasındaki stratejik hattı canlı tutmaya

çalışmıştır. Rusya ve İran'ın muhtelif farklı amaçlara sahip olsalar da genel anlamda Batı'nın bölgedeki menfaatlerini minimize etmeye dönük gayretlerde birleştikleri bilinen bir tespittir. Ermenistan her ne kadar Rusya'ya sınırdaş olmasa da kuzey-güney yönlü bu stratejik hattın lehimi olarak işlev görmüştür.

Bu istikamette, Ermenistan'la İran arasında daha 1992 Nisan'ından itibaren başta doğalgaz olmak üzere enerji konularında mukaveleler imzalanmıştır. Ermenistan'ın işgal siyasetini artırarak sürdürmesi, İran'ı kararlarını gözden geçirmeye sevk etmemiş hatta Rusya petrolü bile İran üstünden Ermenistan'a sevk edilmiştir (Shaffer, 2003:19). Öte yandan Türkiye'nin Kelbecer'in Nisan 1993'te işgalinden sonra Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünün güç yoluyla bozulmasına haklı bir tepki olarak Ermenistan ile sınır kapısını kapatması, Erivan'ı İran'a daha da yakınlaştırmış ve iki devlet arasındaki ilişkiler daha da gelişmiştir. İran ise Türkiye'nin gösterdiği tepkiyi ne Kelbecer'in ne de diğer illerin işgali sonrasında hiçbir zaman göstermeyerek Ermenistan ile sınırını açık, iktisadi ilişkilerini canlı tutmuştur. 2000'li yıllarda da bu ivme sürmüştür. Ermenistan Dışişleri Bakanlığı, iki devlet arasındaki ilişkilerin enerji, spor, doğa koruma, tarım, bilim, kültür ve bölgelerarası işbirliği sahalarını kapsadığını beyan etmiştir. İşbirliğine petrol boru hattı, demiryolu projesi, serbest ticaret bölgesi antlaşması, ortak petrol rafinerisi inşası da bu yıllarda dâhil olmuştur (Monique, 2013: 7-11).

Anlaşılabacağı üzere, ne tarihsel bir kavram olarak Azerbaycan'ın İran'daki önemi ne de İran'da yaşayan devasa Azerbaycanlı Türk kitle Tahran'ın Azerbaycan'a müzahir bir bölge siyaseti izlemesine yol açmamış bilakis Ermenistan ile ilişkiler bilhassa 1990'lı yıllarda çok daha sorunsuz ve stratejik nitelik taşımıştır. Azerbaycan Türklerinin büyük çoğunluğunun İran'ın resmi devlet mezhebi olarak benimsediği Caferî Şiiliğe müntesip olması da Tahran'ın tutumunu belirleyen unsur olmamıştır. Karşılıklı şüpheler ve içişlerine karışma konusundaki karşılıklı suçlamalar; İran'ın; Azerbaycan'ın ABD ve İsrail ile olan ilişkileri, Hazar havzası enerji yarışından İran'ın dışlanması ve nihayet Güney Azerbaycan meselelerine ilişkin endişeleri, Azerbaycan'ın da; İran'ın Azerbaycan'da İslâmcı bir hareket geliştirmeye çalışması ve Ermenistan'la ilişkileri konusundaki endişeleri, zirveler, ziyaretler ve anlaşmalara rağmen ikili ilişkileri gölgede bırakmıştır. Mesbahi'ye göre, İran-Ermenistan ilişkileri açık biçimde daha ileri bir seviyede olup Karabağ konusundaki tutumu, düşmanlığını açıkça ifade ettiği ABD'nin tutumuyla neredeyse aynıdır. İki ülkenin bu konudaki siyasi tutumları arasındaki fark sadece mekanizmaya ilişkin bir farktır (Mesbahi, 2004: 122-123).

Aslında İran, resmi olarak, Ermenistan-Azerbaycan ihtilafında “tarafsız” olduğunu belirtmeyi sürdürmüştür. Bununla birlikte bu tarafsızlık ilanı, dünya üzerindeki bütün Şiiilerin koruyucusu ve hamisi olmak iddiasındaki bir resmi devlet ideolojisi ile uyumsuzdur. İran, Azerbaycan cumhuriyetinin bir çatışma ile meşgul olmasını ve böylelikle İran'daki Azerbaycanlılar açısından cazip olmamasını isteyen bir profil ortaya

koymuştur. Bununla birlikte, bu çatışma nedeniyle büyük mülteci akınları ve çeşitli istikrarsızlıklar olmasından da endişelenmiştir. Tahran, Karabağ çatışması boyunca sadece İran'daki Azerbaycanlıların baskı yaptığı veya çatışmanın sonuçlarının İran'ın devlet çıkarlarını doğrudan tehdit ettiği dönemlerde Ermeni aleyhtarı bir söylem kullanmıştır (Shaffer, 2003:19).

İran'ın kendi tabiriyle “aktif tarafsızlık” olarak tespit ettiği tutumundan kastı, bir tür arabulucu olma isteği ve Kafkasya'daki nüfuzunu artırma arzusuna dayanır. Bu konudaki ilk arabuluculuk girişimi Kasım 1991'de olmuştur. İkinci girişimi, 1992 yılının şubat ve mayıs aylarında gerçekleşmiş ve Tahran'da iki ülke arasında ateşkes imzalanmıştı. Bu anlaşmalardan birincisi Ermenistan'ın Hocalı katliamını (25-26 Şubat 1992) gerçekleştirmesi, ikincisi ise Şuşa ve Laçın'ı işgal etmesi (8-9 Mayıs 1992 ve 18 Mayıs 1992) nedeni ile sonuçsuz kalmıştı. İran'ın her arabuluculuk girişiminin Azerbaycan aleyhine olumsuz sonuçlar doğurması, Azerbaycan yetkililerinde İran'ın tarafsız olmadığı kanısını pekiştirdi (Keskin, 2020).

İran'ın Azerbaycan'daki siyasi gelişmelere ve Karabağ savaşına yönelik tutumu, 1993 yılında The Economist dergisine de konu olmuştur. Derginin yorumu şu şekildedir: “İran'ın vatandaşlarının 20 milyonu (yaklaşık toplam nüfusun üçte biri) etnik Azerilerdir. İran'ın idarecileri, Azerbaycan'ın zayıf ve dağınık kalarak İran'daki ‘Azeri’lere ilham vermemesi gerektiğine inanıyor olabilirler” (The Economist, 1993).

Ermenistan da İran konusunda “pozitif tarafsızlık” olarak adlandırılan bir tutum benimsemiş, İslâm ve İran karşıtı bölgesel diskuru benimsemekten kaçınarak Rusya-İran ilişkilerinin de bir parçası olmaya çalışmıştır. İlişkiler İran'da, Azerbaycan'la daha yakın ilişkiler konusundaki iç baskıya rağmen gelişmeye devam etmiştir. İran'ın çeşitli mahfillerde “bizim ülkemizde de yüzyıllardır birlikte barış içinde yaşadığımız Ermeni toplumumuz var” sözleriyle İranlı Ermenileri meseleye bir tür eşit mesafe inşasına gerekçe haline getirmesi, İran'daki Azerbaycan Türkleri'nin rejimle mesafesinin daha da açılmasına neden olmuştur. Nitekim, özellikle Batılı literatürde İran'ın milli bir devlet haline gelişinin mimarı veya modern İran'ın iyi entegre olmuş bir azınlığı olarak görülen İran'daki Azerbaycan Türkleri'ndeki milli duygu ve düşüncelerin gelişim seyrinde Karabağ meselesi diğer bütün etkenlerden daha öncelikli ve farklı bir yere sahip olmuştur. İran Türklerinde veya Güney Azerbaycan'da 20. Yüzyıl başında ortaya çıkan siyasal hareketlerde, bu cümleden; Meşrutiyet'teki Settar Han ve Bağır Han, 1920'deki Şeyh Muhammed Hıyabani ve Azadistan hareketlerinde olmayan berraklıkta bir Azerbaycanlı Türk milliyetçiliği 1990'lardan sonra net biçimde kendisini gösterir. Zira 1979 devrimi ve İran-İrak Savaşı dâhil her bir kritik evrede devleti ve ülkesi için fedakârlıktan çekinmeyen bir toplumun o devletten beklentisi kuzeydeki dil ve din kardeşlerinin haklı davasına sahip çıkması olmuş ancak bu beklenti karşılanamamıştır.

5. Yeni Bir Turnusol Kağıdı Olarak İkinci Karabağ Savaşı

İran'ın savaş sırasındaki tutumu savaşın tarafları olan Azerbaycan ve Ermenistan yanında bölgedeki ve bölge dışındaki aktörlerce de dikkatle takip edilmiştir. Her şeyden önce şu bir gerçektir ki, İran 28 yıldır Ermenistan'la sınırını açık ticaretini canlı tutarak zaten Azerbaycan kamuoyunda sahip olabileceği popülariteyi epeyce tüketmiştir. Zira ortada Türkiye gibi bir örnek bulunmaktadır. Dahası, 1990'ların başından itibaren izlenen bu siyaset İran içindeki Azerbaycanlı Türk milliyetçiliğinin gelişiminde de en önemli etkene dönüşmüştür. Bu siyaset Karabağ meselesinde taraflara eşit yaklaşmak veya bir başka deyişle Rus, Fransız, Amerikalı gibi yaklaşmak anlamına gelmiştir. İran, bu 28 yıl boyunca, Azerbaycan yönetimini ve halkını bazen “savaşmamakla”, “bazen İslam'dan uzaklaşmakla”, bazen de “İsrail'le işbirliği yapmakla” suçlamıştır. İran'dan beslenen din adamı kisvesi altında Azerbaycan'da faaliyet gösteren bazı unsurlar, mescitlerde veya video propaganda unsurlarında, Azerbaycan halkına ve askerine “içki içtikleri, savaşmadıkları, inanmadıkları” iftiralarına varacak propagandalar inşa etmişlerdir. Savaş başlayınca aynı merkezlerin “Türkiye Azerbaycan'ı Suriye'ye çevirmek istiyor, buraya Suriye'den DAESH militanları, cihatçı taşıyor...” gibi beyanları da olmuştur ki, kamuoyunda hiçbir karşılık bulamamış bilakis İran'ın eksi hanesine kalın kalın yazılmıştır (Başar, 2020). Savaşın başlangıç günlerinde İran yetkililerinin açıklamaları soruna hiçbir katkı sunmamış AGİT yetkililerin açıklamalarından farksız olmuştur. Bunlar arasında “sorunun savaş yoluyla çözülebileceğine inanmadıkları” hususu da vardır. Bundan daha önemlisi, açıklamayı yapan isimlerin temsil seviyelerinin düşük olmasıdır. 1 Ekim'de Rehber Ali Hamaney'in 4 Eyaletteki temsilcisi ortak bir beyanla Karabağ'ın Azerbaycan'a ait olduğunu, toprakların sahibine iade edilmesi gerektiğini ve Azerbaycan'ın hukuka uygun hareket ettiğini açıklamışlardır (Bbc.com). Azerbaycan'da, Ruhani ve Hamaney'in net bir açıklama yapması doğal olarak beklenmiştir. Bunun yanında, Nurduz Sınır kapısına giden ve Rusya'dan Enzeli limanına getirilip buradan Ermenistan'a götürüldüğü anlaşılan askeri kamyonların video ve fotoğrafları sosyal medyada yayımlanınca ortalık karışmıştır (Azernews.az). İran aleracele açıklamalar yapmaya, sevkedilen materyalleri de branda ile örtmeye başlamıştır. Bunun ardından hem bu sınır kapısında hem de Tahran ve Tebriz dâhil pek çok şehirde protesto gösterileri yapılmıştır. İran bu gösterilere müdahale etmiş, katılan insanlardan bazılarını gözaltına almıştır. 2021 yılına girildiğinde dahi İran cezaevlerinde sayılara yüze yaklaşan ve bu meseleden dolayı tutuklanmış insan olduğu bildirilmektedir (Caner, 2020).

İran'ın dini lideri Hamaney'in açık biçimde “Azerbaycan'ın 30 yıldır işgal altında olan topraklarını kurtarmasının hakkı olduğunu” söylemesi, 3 Kasım'ı bulmuştur ki, o tarihte Azerbaycan ordusu cepheye açık üstünlüğünü zaten ortaya koymuştur

(Mehdi, 2020). Bütün bunlara rağmen İlham Aliyev birkaç defa İran'ın Azerbaycan'a gösterdiği memnuniyeti ifade etmiştir. Bu da siyasi/diplomatik bakımdan yerinde bir davranıştır. İran, savaşın son haftalarında, özellikle Zengilan'ın kurtarıldığının ilanı ile birlikte sınır bölgesine büyük bir yığınak yapmaya başlamıştır (Middle East Monitor, 2020). Bunun üzerinde ayrıca düşünmek gerekir.

9 Kasım'da varılan uzlaşımın İran'ı memnun etmediği, özellikle Nahçıvan-Zengezur-Zengilan bağlantısının açılmasını öngören maddeden rahatsızlık duyulduğu yorumları yapılmıştır. Hatta İran'ın bu konuda Rusya ile görüştüğü ve bu hükmün uygulanmaması yönünde irade beyan ettiği iddiaları basına yansımıştır. Sonuç olarak İran'ın içeride büyük Azerbaycan toplumu nezdindeki itibarı gerilerken bölgesel olarak da çözüm sürecinin dışında kalmakla pozisyonu zayıflamıştır.

İran'ın konuya uzun süre samimi ilgi göstermediğine ilişkin Azerbaycan kamuoyunda var olan algı, 12 Aralık 2020'de Rusya Federasyonu Dışişleri Bakanı Sergei Lavrov'un Ria Novosti'ye yansıyan sözlerinden de anlaşılmaktadır. Basın mensuplarının İran'la ilgili sorusuna cevaben Lavrov, "kendisinin Dışişleri Bakanı olarak görev yaptığı süre boyunca İran'lı mevkidaşlarıyla sayısız temasları olduğunu ve fakat bu görüşmelerde Karabağ mevzusunun yer aldığını hiç hatırlamadığını" belirtmiştir. Lavrov, ayrıca "İran'ın durumdan memnuniyet duymadığını anladığını, bunun arkasında da İran'ın zarar görecektir transit çıkarları olduğunu" düşündüğünü beyan etmiştir (APA.AZ).

İran, hem Ermenistan'a hem Azerbaycan'a komşu olan bir devlet olarak tutumu en fazla merak edilen aktörlerden birisi idi. Savaş boyunca izlediği tutum berrak bulunmamış ve Azerbaycan kamuoyunda güçlü tepki nedeni olmuştur. Sadece Azerbaycan Cumhuriyeti değil, İran'ın sınırları dâhilindeki Azerbaycan Türkleri de çeşitli vasıtalarla tepki göstermiştir. Tahran'ın bu tepkileri anlamak yerine tepki gösterenleri tutuklamak, hapsetmek, suçlamak gibi bir yola tevessül etmesi belki de en yanlış tercih olmuştur. Ermeni tarafından zaman zaman izhar edilen İran'a ilişkin olumlu kanaat veya memnuniyet de bunda çarpan etkisi yapmıştır.

Denilebilir ki savaş ve mutabakat sonrasında İran, kendisini denklemin dışında kalmış, kazanan tarafın zihninde kötü bir intiba bırakmış, muhtemel yeni ulaşım ve iletişim hatlarında dezavantajlı konuma gerilemiş bir aktör olarak telakki etmekteydi. Hâsılı, ifade edemese de durumdan memnun değildi.

Nitekim, İran'ın memnuniyetsizliği Türkiye Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın Bakü'deki Zafer Yürüyüşünde yaptığı konuşmaya İran Dışişleri Bakanı Cevad Zarif'in attığı tweetle başlattığı krizde iyice açığa çıkmıştır. Erdoğan, 10 Aralık'taki Zafer Yürüyüşünde yaptığı konuşmasında işgalden kurtarılan Laçın şehrine de atıfta bulunacak mahiyette; "*Araz'ı Ayırdılar, kum ile doyurdular, men senden ayrılmazdım, zor ile*

ayırdılar! Ay Laçın Can Laçın, Men Sene Gurban Laçın” dizelerini okumuş ve konuşmasının bütünü büyük beğeni toplamıştı (İletisim.gov.tr). Bundan bir gün sonra İran Dışişleri Bakanı Cevad Zarif, sosyal medya hesabında “Erdoğan’ın Bakü’de yanlış/kötü okuduğu şiirin Azerbaycan’ın İran anavatanından zorla ayrılmasına atıfla söylenmiş bir şiir olduğu konusunda bilgilendirilmediğini, Kendisinin bu yolla Azerbaycan’ın egemenliğinin altını oyduğunun farkında olup olmadığını, hiç kimsenin kendilerinin sevgili Azerbaycanı hakkında konuşamayacağını” yazdı. Hiç şık olmayan bu yersiz ifadelerle Zarif, Erdoğan’ın bu şiirle Güney Azerbaycan meselesini gündeme getirdiğini düşünüp telaşlandığını ortaya koymuştu. Hatta İran, Tahran’daki Türk büyükelçisinin Bakanlığa çağrıldığını ve kendisine “toprak iddiaları ve yayılmacı imparatorlukların mazide kaldığının hatırlatıldığını, kimsenin İran’ın toprak bütünlüğünü sorgulayamayacağını” açıklamıştır (Al Jazeera, 2021). İran’ın bu adımına Türkiye de Ankara’daki İran büyükelçisi Farazmend’i Bakanlığa çağırarak karşılık vermiştir.

Tüm bu gelişmelerle birlikte, sosyal medyada kısa süre içinde büyük bir infial oluşmuştur. İran vatandaşı olan Azerbaycan Türkleri art arda binlerce video çekip Erdoğan’ın okuduğu şiiri okumuşlardır. Çoğu; videonun sonunda “Ne mutlu Türküm diyene!” ifadelerini de kullanmıştır. Tebriz, Tahran, Erdebil, Sulduz, Miyana, Urmiye gibi şehirlerden çocuklar, yaşlılar, gençler videoları çekerken bir şekilde Azerbaycan ve Türkiye bayrakları kullanmayı veya parmaklarıyla bozkurt işareti yapmayı da ihmal etmemişlerdir. Bu arada, İran meclisinde bir Türk ve Türkiye karşıtı milletvekili (Mahmud Ahmedî Bilaş) uzun bir konuşma yapıp açıkça Ermenistan’ı desteklemeleri gerektiğini hatta ABD’nin Türkiye’ye yaptırımlarını da desteklemeleri gerektiğini beyan edecek kadar ileri gitmiştir (Yeni Şafak, 2021). İran gazeteleri Türkiye’yi ve Cumhurbaşkanı Erdoğan’ı hedef alan karikatürler yayınlamışlardır. Savaş boyunca İran propaganda araçlarının pompaladığı Türkiye’nin bölgeyi Suriye’ye Irak’a çevirmek istediği, IŞİD militanları, Suriyeli teröristler taşıdığı iddiaları o günlerde bir daha köpürtülmüştür. Doğrusu bu iddiaları İran dışında en çok Batı basınından ve Fransa gibi bazı Batı devletlerinden görmüş olan Bakü ve Ankara’nın rahatsız olmaması mümkün değildir.

Birkaç gün süren bu ilginç kriz, Türkiye Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanı’nın açıklaması ve İran Cumhurbaşkanı Ruhani’nin açıklamaları sonrasında bitti (Deutsche Welle, 2020). Ancak geriye genel Türk kamuoyunda (Türkiye, Azerbaycan ve İran Türkleri) Tahran’ın bu tutumundan duyulan rahatsızlık kaldı. Bunlara rağmen gerek Ankara gerekse Bakü, bölgede bundan sonra 5’li hatta Ermenistan bu yönde tercihte bulunursa 6’lı formatta bölgesel işbirliğinden bahsetmekte ve İran’ı da muhakkak bu sistem içinde görmek istediklerini beyan etmektedirler (Hürriyet Daily News, 2020).

Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev ateşkesten sonra birkaç defa işgalden kurtarılan Karabağ'a yanında eşi ve Cumhurbaşkanı Yardımcısı Mihriban Aliyeva olduğu halde ziyaretler gerçekleştirmiştir. Bunlardan ilkinde Füzuli ve Cebraýıl'a kendi kullandığı araçla girmiş, yanında oturan eşi tarafından çekilen videoda İran sınırını göstererek bu sınırın barış sınırı olacağını belirtmiştir (AA, 2020). Ancak aralık ayı sonunda İran-Ermenistan ilişkilerinden gelen sinyaller Aliyev'i memnun edecek nitelikte olmamıştır. Ermenistan'ın Tahran Büyükelçisi Artashes Tumanyan, İran Yüksek Milli Güvenlik Konseyi Sekreteri Ali Şamhani ile 27 Aralık 2020'de Tahran'da bir görüşme yapmıştır. Ertesi gün ise İran'ın Erivan Büyükelçisi Abbas Badahşan Zuhuri, Ermenistan'ın Güvenlik Konseyi Sekreteri Armen Grigoryan tarafından Erivan'da kabul edilmiştir. Her iki görüşmede de, tarafların güvenlik, ekonomi, altyapı geliştirme, bilim ve diğer alanlarda etkili işbirliğini sürdürmeye hazır olduklarını yineledikleri belirtilmiş ve Kuzey-Güney karayolunun Ermeni-İran ticaret ve ekonomik ilişkilerinin gelişmesindeki benzersiz rolü vurgulanmıştır. Tahran'daki görüşmede Şamhani'nin "Ermenistan için mevcut zor koşullarda iki ülke arasındaki işbirliğini derinleştirmeye hazır olduklarını ifade edip, kalıcı bir barış tesisine ilişkin İran'ın tutumunu teyit ettiği bildirilmiştir (Sputnik Armenia, 2020).

Azerbaycan Cumhurbaşkanı Aliyev, 15 Ocak'ta Şuşa'ya yaptığı ziyarette ise, işgal sırasında ve yıllar arzında tahrip edilmiş bir caminin önünde yaptığı konuşmada "Müslüman ülkelerin liderlerine sesleniyorum: bunları yapan bir devlete dost demek olmaz. Mescitlere inekleri, hayvanları sokanlar Müslüman ülkelere dost olabilir mi? Bırakın onların halkları bunların cevabını versin" ifadelerini kullanmıştır (En.president.az, 2021). Bu konuşmaya ilişkin olarak özellikle Erivan ile dostça ilişkilerini memnuniyetle ifade eden Tahran'ın hedef alındığı anlaşılabilmektedir.

Bütün bunlara rağmen İran, Ermenistan'la olan ilişkilerini sürdürmeye özel önem vermektedir. Mesela 24 Ocak 2021'de Ermenistan Ekonomi Bakanı Vahan Kerobyan beraberindeki heyetle Tahran'ı ziyaret etmiş, İran Sanayi, Madencilik ve Ticaret Bakanı Alırıza Rezm Hoseyni ile ikili görüşmeler yapmıştır. Bu ziyarette bir işbirliği memorandumu imzalanmış, akabinde yapılan açıklamalarda İranlı Bakan, "ülkesinin Avrasya Ekonomik Birliği'ne tam üye olmak istediğini ve Ermenistan'ın bu yönde kendilerine yardımcı olabileceğini" belirtirken, Ermeni Bakan da İran'la yapılacak ortak üretimlerle İran mallarının üçüncü devletlerin piyasalarına girişinde imkan sağlayabileceklerine işaret etmiştir (Massispost, 2021). Bunun üstünden 3 gün geçmemişken 27 Ocak 2021'de ise İran Dışişleri Bakanı Cevad Zarif, Erivan'ı ziyaret ederek "iki devlet arasındaki sınırın her zaman dostluk ve işbirliği sınırı olduğunu, İran'ın tüm devletlerin toprak bütünlüğüne önem verdiğini ve Ermenistan'ın toprak bütünlüğünün kendilerinin kırmızı çizgisi olduğunu" açıklamıştır. Zarif ayrıca, "savaşta hayatını kaybeden Ermenilere taziyelerini iletmiş, onların acılarını hissedebildiklerini ve

her türlü insani yardıma hazır olduklarını, ileride Ermenistan ile güvenlik konuları dâhil işbirliğine de hazır olduklarını” eklemiştir (Armenpress.am, 2021).

6. Sonuç

Karabağ’da 2020 yılı sonunda yaşanan ve Azerbaycan’ın topraklarını askerî güç yoluyla işgalden kurtarmaya nail olduğu savaş, sorunun bütünüyle çözümüne çok yaklaşmışken Rusya Federasyonu’nun resmi arabuluculuğu ile ateşkesle neticelenmiştir. Bir barış antlaşması olmasa da, bölgedeki duruma ilişkin taraflara belirli yükümlülükler getiren bu ateşkes mutabakatına göre bölgeye Rus Barış Güçleri yerleştirilmiştir. Gücün görev süresi 5 yıl olarak belirtilmiş ancak ihtiyaç halinde bu sürenin yeni bir 5 yıl için uzatılmasının kapısı açık bırakılmıştır. Mutabakat, Karabağ’ın bütünü Azerbaycan’ın toprakları olarak gören bir anlayışı içerse ve Karabağ’da işgal edilmiş toprakların henüz Azerbaycan ordusunun kontrolüne geçmemiş olan Kelbecer, Laçın ve Ağdam gibi illeri ile Eski Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi sınırları içinde olan Şuşa ve Akoğlan (Hadrut) gibi illerin de Azerbaycan ordusu kontrolüne devrini içerse de, Rus barış güçleri Hankendi, Hocavend, Ağdere ve Hocalı’yı içeren bir sahayı adeta muhasara etmiştir. Yine bu çevrili alanda Ermeni silahlı unsurları varlıklarını sürdürmektedirler. Mutabakata göre Rus askeri nezaretinde Laçın’da Ermenistan’ı Hankendine bağlayan 5 km. genişliğinde bir koridor açılması, buna mukabil, Nahçıvan’dan Azerbaycan anakarasına Zengezur bölgesinden bir koridor açılması (veya mevcut yolun işlevselleşmesi) de garanti altına alınmaktadır.

Ateşkes mutabakatı, imza süreci ve neticesi itibariyle İran’ı sistem dışında bırakmıştır. Savaş süresince Azerbaycan’ın etkili ve modern silahlardan faydalanması, harp tekniği ve taktiği bakımından gösterdiği başarılar bölge aktörlerinin de dünyanın da dikkatini çekmiştir. Bilhassa Türkiye’den ve İsrail’den aldığı silahlı ve silahsız İnsansız Hava Araçlarından başarıyla yararlanmış olması, muhtemelen İran tarafından da dikkatle izlenmiştir. Azerbaycan devlet ve toplumunun Türkiye ile yakın ilişkileri ve duygu birliği güçlenirken, İsrail’e ilişkin Azerbaycan’daki toplumsal algıda da olumlu etkiler ortaya çıkmıştır. İran’ın izlediği muğlak tutum, Nurduz Gümrük kapısında yaşanan olaylar, fotoğrafları ve videoları sosyal medyada yayılan Rus menşeli askeri malzemelerin nakli Azerbaycan’da ve İran Türklerinde büyük öfke ve kaygıya neden olmuştur. Savaş boyunca izlenen bu tutumun üzerine Zarif’in Türk Cumhurbaşkanı Erdoğan’ın Bakü’de okuduğu şiir üzerinden sataşması aslında İran için daha olumsuz sonuçlar doğurmuş, içerideki sıkıntılarını katmerlendirmiştir (Cabbarlı, 2020).

İran’ın İkinci Karabağ Savaşı süreci ve sonrasındaki politikasının analizinde göz önünde tutulması gereken bir diğer husus da aynı dönemde İran dış politikasına ilişkin yaşanan diğer gelişmelerdir. 2016 yılından itibaren Ortadoğu’da yaşanan bazı

gelişmelerin mutlaka İran açısından taşıdığı anlam üzerinde durulmalıdır. Öncelikle 2015 yılında P5+1 görüşmeleri sonucunda varılan İran'ın nükleer programı ile ilgili uzlaşmadan Donald Trump Başkanlığı'ndaki ABD'nin Mayıs 2018'te çekildiğini açıklaması ve İran'a yönelik yeni bazı yaptırımların başlatılmış olması zikredilmelidir. ABD'nin tutumundaki bu değişiklik başta Körfez devletleri olmak üzere pek çok aktörün İran politikasına tesir etmiştir. Son 4-5 yılda yaşanan kritik gelişmelerin bir kısmı ise Türk dış politikasındaki gelişmelerle de yakından ilgilidir. Özellikle 2016 yılından itibaren Türkiye'nin Suriye ve Irak'a ilişkin politikasındaki değişiklikler, Rusya ile arasında uçak düşürme krizi ile tırmanan gerilimden etkili işbirliğine dönüş, Astana süreci ile bunun İran'ı da içine alan bir işbirliği zeminine dönüştürülmüş olması kayda değerdir. Öte yandan Irak'ta hem IŞİD yayılmasına hem de bunun doğurduğu boşluktan yararlanarak fiili durum yaratan IKBY (Irak Kürdistan Bölgesel Yönetimi) fırsatçılığına karşı Türkiye'nin Irak merkezi hükümeti ile işbirliği yapması 2017 yılındaki referandum provokasyonunun sonuçsuz kalması ve Kerkük'te merkezi hükümet kontrolünün sağlanmasında etkili olmuştur. İran'ın Bağdat hükümetinin Türkiye ile işbirliğinden ne kadar memnun olduğu hususu açık değildir. Türkiye'nin Irak'ın kuzeyinde Kandil Sincar hattında yaptığı tüm operasyonlara İran'ın farklı tonlarda itiraz açıklamaları yaptığı bilinmektedir.

Keza, Suriye'de Türkiye'nin 2016 yılından sonra üç büyük bir de nispeten küçük askerî harekât gerçekleştirdiği, bu harekâtlarla sınır güvenliğini tehdit eden PYD koridorunu Afrin'den Tel Abyad'a kadar büyük ölçüde ortadan kaldırması da İran tarafından memnuniyetle karşılanmamıştır. Barış Pınarı Harekâtı'nın hemen öncesinde İran Dışişleri Bakanı Cevad Zarif'in "Türkiye Suriye'nin toprak bütünlüğüne saygı göstermelidir" niteliğindeki açıklaması ile İran'ın Türkiye sınırında başlattığı askeri tatbikat, yine İran Meclis Başkanı Laricani'nin Türkiye ziyaretini iptal etmesi bu anlamda akıllarda kalmıştır. Bu harekâtlara İran'ın İsrail, Suudi Arabistan, BAE, Kuveyt gibi bölge aktörleri ile ABD ve pek çok diğer Batılı devletlerin tepkilerine benzer tepki vermesi Türkiye tarafından not edilmiş olmalıdır.

Bu dönemde Suudi Arabistan ve BAE tarafından yönlendirilen güçlü bir Türkiye karşıtı kampanyanın tecrübe edilmesi, Katar'ın da Türkiye ile ilişkileri ve İran'a ilişkin tutumu nedeniyle bu Körfez güçleri tarafından yaptırımlarla tedip edilmeye çalışılması dikkat çekicidir. 2019 yılında başlayıp 2021 yılına kadar farklı biçimlerde sürdürülen Irak'taki kitlesel gösterilerde hem fiziken İran'a ait bazı unsurların hem de sloganlarla İran rejiminin hedef alınması da dikkatlerden kaçırılmamalıdır. 3 Ocak 2020'de İran Devrim Muhafızları Kudüs Güçleri komutanı General Kasım Süleymani'nin ve Irak'ta İran'a müzahir bir güç olduğu bilinen Haşd-i Şabi Komutanı Ebu Mehdi El Mühendis'in ABD saldırısıyla Bağdat Havaalanı yolunda öldürülmeleri, 27 Kasım 2020'de de İranlı

nükleer fizikçi Muhsin Fahrizade'nin Tahran'da suikastla öldürülmesi olayları hatırlardadır.

Bu olaylar İran tarafından Ortadoğu'da bir tür mevzi kaybı olarak algılanmış ve muhtemelen konunun başka sahalarda da yansımaları olacağı düşünülmüştür. Karabağ'daki savaşta izlediği tutum aslında Tahran'ın meseleye fikren hazırlıksız olduğunu ortaya koymaktadır. İran öteden beri sorunun sulh yoluyla çözümü ve tercihen kendisinin arabuluculuğunda bunun gerçekleşmesi isteğini belirtse de soruna ilişkin asgari bilgi sahibi olan herkes sulh yoluyla ilerleme kaydedilmediğini ve edileceğine dair umut olmadığını bilmekteydi. Hal böyleyken uluslararası hukuk açısından haklılığı tescil edilmiş üstelik Müslüman bir memleket olan Azerbaycan'ın yanında açık ve güçlü bir biçimde durmamış olması bu çerçevede kendi iç ve dış siyaseti açısından büyük bir hata olarak değerlendirilmelidir. Zira İran, Karabağ meselesinde öteden beri izlediği yanlış tutumunu 2020 yılındaki savaşla telafisi neredeyse imkânsız bir hataya dönüştürmüştür. Hem Azerbaycan üzerinde etkili olmak veya Azerbaycan'daki nüfuzunu artırmak istikametinde girişimler; psikolojik, sosyal ve ekonomik adımlar atmak hem de bu devletin en hayati meselesinde onun çıkarlarının tam aksi yönünde bir hareket tarzını rasyonel görmek de mümkün değildir. Aynı anda Ermenistan ve Azerbaycan'a komşu bulunan bir diğer bölge devleti olan Gürcistan'ın gösterdiği dikkat ve savaş sırasında sınırında ve sınır kapısında aldığı tedbirler dahi Azerbaycan kamuoyunda İran'ın tutumu ile mukayese edilerek değerlendirilmiş ve Tahran aleyhindeki kanaate katkıda bulunmuştur. Bunların yanında, Türkiye ve Rusya'nın egemen eşit aktörler olarak bölge siyasetinde uzlaşma içinde hareket ediyor olduğuna dair kanaat güçlenirken İran'ın bu sistematiğe dahil olamadığı yorumları yapılmıştır. 2021 yılından itibaren ABD'nin J. Biden Başkanlığındaki yönetiminin, özellikle Başkan Yardımcısı Harris'in etkisiyle İran politikasında yeni bir dönem başlatması ihtimaliyle, İran rejiminin buna vereceği muhtemel karşılığın bölgesel etkileri dikkatle takip edilmeye değer bir konu başlığıdır. Ancak böyle bir etkinin Kafkaslar'da ne derecede yankı bulacağı şüphelidir.

Kaynakça

AA [Anadolu Ajansı]. (2020). Azerbaijani leader visits lands freed from occupation, 16.11.2020, <https://www.aa.com.tr/en/azerbaijan-front-line/azerbaijani-leader-visits-lands-freed-from-occupation/2046195> (Erişim Tarihi: 20.11.2020).

Al Jazeera. (2021). Iran protests to Turkey over meddling poem recited by Erdogan, 12.11.2021, <https://www.aljazeera.com/news/2020/12/11/iran-protests-to-turkey-over-meddling-poem-recited-by-erdogan> (Erişim Tarihi: 20.11.2021).

APA.AZ (2020). Lavrov: “Bu iller ərzində iranlı həmkarlarımla çoxsaylı təmaslarımızda Qarabağ mövzusunda marağ göstərildiyini xatırlamıram”, 12.12.2020, https://apa.az/az/daglik_qarabag/Lavrov-Bu-illr-rzind-iranli-hmkarlarimla-coxsayli-tmaslarimizda-Qarabag-movzusuna-maraq-gostrildiyini-xatirlamiram-619347, (Erişim Tarihi: 12.12.2020).

Aslanlı, A. (2013). *Yeni Küresel Mücadelede Kafkasya ve Karabağ Sorunu*, Eko Avrasya Yayınları, Ankara.

Armenpress.am (2021). “Armenia’s territorial integrity is our red line” – Iranian FM says in Yerevan. 27.01.2021, <https://armenpress.am/eng/news/1041595/> (Erişim Tarihi: 20.01.2021).

Azernews, (2020). Military supplies for Armenia being shipped through Iran, 30.09.2020, <https://www.azernews.az/karabakh/169670.html> (Erişim Tarihi: 14.11.2020).

Başar, U. (2020). İran, Karabağ Savaşının Kaybedeni mi?. *Anadolu Ajansı*, 23.11.2020, <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/iran-karabag-savasinin-kaybedeni-mi/2052813> (Erişim Tarihi: 24.11.2020).

BBC. (2020). Nomayendegân-e Ayetullah Hameney der Çehar Ostan: Qerabağ Motaelleq-e Comhur-e Azərbaycan Est. <https://www.bbc.com/persian/iran-54342771> (Erişim Tarihi: 21.11.2020).

Bigdeli, A. (1999). A. “Overview of Relations between the Islamic Republic of Iran and the Republic of Azerbaijan” *Amu Darya*, C.4, S.2, ss.162-169.

Cabbarlı, R. (2020). Dağlık Karabağ Savaşı İran’daki Etnik Ayırışmayı Derinleştiriyor, 05.11.2020, <https://www.21yyte.org/tr/merkezler/bolgesel-arastirma-merkezleri/guney-kafkasya-iran-pakistan-arastirmalari-merkezi/daglik-karabag-savasi-iran-daki-etnik-ayrismayi-derinlestiriyor> (Erişim Tarihi: 14.12.2020).

Caner, M. (2020). İran’ın Karabağ Siyaseti Diplomatik Esneklikle İmkansızlıklar Arasına Sıkışmış Durumda. *Anadolu Ajansı*, 12.10.2020, <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/iran-in-karabag-siyaseti-diplomatik-esneklikle-imbkansizliklar-arasina-sikismis-durumda/2003507> (Erişim Tarihi: 23.11.2020).

Clawson, P. ve Rubin, M. (2005). *Eternal Iran: Continuity and Chaos*, Palgrave Yayınları, ABD.

Çıttır S. (2003). *Ermenistan Dış Politikasının Temelleri ve Hedefleri*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

Deutsche Welle. (2020). “Türkiye ile Şiir Krizi Çözüldü”, <https://www.dw.com/tr/ruhani-t%C3%BCrkiye-ile-%C5%9Fiiir-krizi-%C3%A7%C3%B6z%C3%BCld%C3%BC/a-55939318> (Erişim Tarihi: 20.01.2021).

En.president.az (2021). İlham Aliyev laid foundation stone for Fuzuli-Shusha highway and Fuzuli airport in Fuzuli district, visited the city of Shusha. (15.01.2021) <https://en.president.az/articles/50184> (Erişim Tarihi: 20.01.2021).

Freedman, R. O. (2001). “1990’larda Rusya-İran İlişkileri”, *Avrasya Dosyası*, C. 6, S.4, ss.356-374.

Frye, R. N. (2005). *Greater Iran: A 20th Century Odysee*, Mazda Yay., ABD.

Hürriyet Daily News. (2020). Turkey Proposes 6-way Caucasus Platform for Peace and Stability, 11.12.2020, <https://www.hurriyetaidailynews.com/turkey-to-be-patient-and-see-what-trend-emerges-after-biden-takes-office-erdogan-160776> (Erişim Tarihi: 24.12.2020).

Kasraie, N. (2005). “Greater Iran: Federated Commonwealth of Iranian States”, 21.02.2005, <http://www.iranian.com/Kasraie/2005/February/Iran/index.html> (Erişim Tarihi: 23.11.2020).

Keskin, A. (2020). İran’ın Karabağ Siyasetinin 5 Yüzü, 12.10.2020, *Fikir Turu*, https://fikirturu.com/jeo-strateji/iranin-karabag-siyasetinin-5-yuzu/?fbclid=IwAR20GYesIDVo0E_dKODBI9MuoT-I2QypDaM3xqgsLOUbU-3BN8ULWTSzEH4 (Erişim Tarihi: 23.11.2020).

Massispost. (2021). Armenia Iran Ink MoU to Expand Economic Relations, 24.01.2021, <https://massispost.com/2021/01/armenia-iran-ink-mou-to-expand-economic-relations/> (Erişim Tarihi: 25.12.2021).

Mehdi, S. Z. (2020). Iran Backs Azerbaijan’s Right to Liberate Karabakh, *Anadolu Ajansı*, 3.11.2020, <https://www.aa.com.tr/en/middle-east/iran-backs-azerbaijan-s-right-to-liberate-karabakh/2029245> (Erişim Tarihi: 24.11.2020).

Mesbahi, M. (2004). “Iran and Central Asia: Paradigm and Policy”, *Central Asian Survey*, C.23, S.2, ss.109-139.

Middle East Monitor. (2020). Iran deploys troops on borders with Azerbaijan, Armenia, 26.10.2020 <https://www.middleeastmonitor.com/20201026-irans-deploys-troops-on-borders-with-azerbaijan-armenia/> (Erişim Tarihi: 14.11.2020).

Monique, C. & Racimora, W. (2013). The Armenia Iran Relationship: Strategic Implication for Security in the South Caucasus Region. <http://www.esisc.org/upload/publications/analyses/the-armenian-iran-relationship/Armenian-Iran%20relationship.pdf> (Erişim Tarihi: 12.11.2020).

Moradian, I. (1999). “The Geo-Economy of the Great Economic Region: Iran-Armenia Relations”, *Amu Darya*, C.4, S.2, ss.170-179.

Niayeş, Ü. (2019). “Azerbaycan Xalq Cümhuriyyeti İran’ın Siyasi-İdeoloji Baxışlarında-İran’ın Siyasive İdeolojik Penceresinden Azerbaycan Halk Cumhuriyeti”, *Yeni Türkiye Azerbaycan Özel Sayısı*, C.25, S.108, ss.307-318.

Sarıkaya, Y. (2016). “Etnik ve Dinsel Mezhepsel Yapı”, *İran, Toplum Devlet ve Siyaset*, TODAİE Yay., Ankara.

Sarıkaya, Y. (2020). *44 Gün Savaşı: Azerbaycan’ın Zaferi*, TASAV Yay., Ankara.

Shaffer, B. (2003). “Iran’s Role in the South Caucasus and Caspian Region: Diverging Views of the US and Europe”, Eugene Whitlock: (Der.) *Iran and Its Neighbors: Diverging Views on a Strategic Region*, Stiftung Wissenschaft Und Politik-German Institute for International and Security Affairs, Berlin.

Shaffer, B. (2002). *Borders and Brethren: Iran and the Challenge of Azerbaijani Identity*, The MIT Press, Massachusetts.

Soltan, E. (2001). “Hatemi’nin Rusya Ziyaret: Soyut Anlaşmaların Somut Sonuçları”, *Stratejik Analiz*, C. 1, S. 12, ss.184-205.

Sputnik Armenia (2020). “Իրանում ՀՀ դեսպանը և ԻԻՀ անվտանգության խորհրդի քարտուղարը քննարկել են տարածաշրջանի հարցերը”, <https://armeniasputnik.am/region/20201228/25925972/iranum-hh-despany-iih-avntangutyany-xorhdi-qartuxary-qnnarkelen-tartsashrjani-hartsery.html> (Erişim Tarihi: 28.12.2020).

The Economist. (1993). “Iran-Azeri-Wary” 329.7836, ss.49-50.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı. (2020). “Türkiye ve Azerbaycan sırt sırta verdikleri sürece Allah’ın izniyle zorlukları aşmaya, başarıdan başarıya koşmaya devam edecektir” <https://www.iletisim.gov.tr/turkce/haberler/detay/cumhurbaskani-erdogan-turkiye-ve-azerbaycan-sirt-sirta-verdikleri-surece-allahin-izniyle-zorluklari-asmaya-basaridan-basariya-kosmaya-devam-edecektir> (Erişim Tarihi: 20.12.2020).

Yeni Şafak. (2021). “İranlı milletvekili Bilaş: Azerbaycan'dan o topraklar geri alınmalı ve ABD'nin Türkiye'ye yaptırımları desteklenmeli”, 22.12.2021, <https://www.yenisafak.com/dunya/iranli-milletvekili-bilas-azerbaycandan-o-topraklar-geri-alinmalı-ve-abdnin-turkiyeye-yaptirimlari-desteklenmeli-3590800> (Erişim Tarihi: 23.12.2021).